

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Etika a filosofie

Úvod do normativní etiky

Mgr. et Mgr. Martin Zielina, Ph.D.

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Osnova

- Jednání u lidí a zvířat;
- Rozlišení **morálky** („první řád“) a **etiky** („druhý řád “);

DOBRO

- Morální orientace a morální kompetence;
- Normativní etika a její dělení s příklady;
- Praktická ukázka rozdílných řešení jednotlivých přístupů normativní etiky na příkladech lhaní;
- Závěr a shrnutí.

Cíle přednášky

- 1) Co je to morálka a etika a k čemu mohou být užitečné?
- 2) Popis současných přístupů v normativní etice a jejich vzájemné srovnání.

Základní situace etiky

- Představme si, že můžeme celý lidský život redukovat na sled za sebou jdoucích rozhodnutí, přičemž každá volba vede k určitému jednání. Samotné rozhodování je nevyhnutelné. Můžeme tedy volit mezi jednotlivými alternativami jednání, ale samotné volby se vzdát nemůžeme (i to je volba).

JEDNÁNÍ U LIDÍ A ZVÍŘAT

Chování a jednání

- **Chování** – jakákoliv aktivita organismu, která nepodléhá vůli (např. napětí hladké svaloviny, hormonální sekrece apod.).
- **Jednání** – taková činnost, které předchází rozhodnutí, popř. je alespoň principiálně možné (např. zatleskat, mluvit apod.).

Jednají i zvířata?

- Primatologie a znaková řeč:
 - šimpanz (Bonobo), orangutan, gorila;
 - ASL (American Sign Language);
 - manželé Gardnerovi (1966) a samička šimpanze Washoe;
- Závěry:
 - dokázala přiřadit slovo „klobouk“ různým kloboukům;
 - dokázala rozlišit význam „vonět“ a „květina“;
 - dokázala spojovat i dva až tři znaky – např. „prosím otevřít rychle“;
- Washoe naučila i další šimpanze bez lidské pomoci znaky z ASL;

[gorila Koko](#)

[Vrány používají křížovanky jako louskáček na ořechy.](#)

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Zrcadlový test sebeuvědomění (Mirror Test)

- Nezávisle na sobě objevuje „mirror test“ u šimpanzů Gallup (1970) a u dětí Amsterdam (1972).

TABLE 6
Age-Related Differences in Individual Chimpanzees' Ability to Self-Recognize

Subject	Age (Months)	Highest Observed Behavior	Conclusion
Callie	24	Contingent	No
Artemus	24	Mirror-guided, self-directed	S-R (?)
Arthur	28	Contingent	No
Josh	28	Mirror-guided, self-directed	S-R (?)
Lizzie	28	Mirror-guided, self-directed	S-R (?)
Edwina	28	Mirror-guided, self-directed	S-R (?)
Rebecca	28	Mirror-guided, MARK-directed	S-R
Rebecca*	30	Contingent	No
Edwina*	30	Contingent	No
Arthur*	30	Mirror-guided, self-directed	S-R (?)
Bunny	30	Mirror-guided, MARK-directed	S-R
Callie*	30	Mirror-guided, MARK-directed	S-R
Artemus*	32	Mirror-guided, MARK-directed	S-R
Elwood	32	Mirror-guided, MARK-directed	S-R

Note. S-R = self-recognizer as determined by mark touching; S-R (?) = self-recognizer as determined by self-directed touches.

*Indicates a second test at a later age.

Zdroj: Bard et al. 2006.

TABLE 4
Passing Rates for MSR in Human Infants Based on Age

Age (Months)	Pass MSR Test (%)	Source
15	19%	Lewis & Brooks-Gunn (1979)
15-16	24%	Asendorpf & Baudonniere (1993)
15-17	0%	Amsterdam (1972)
18	25%	Lewis & Brooks-Gunn (1979)
18-19	25%	Asendorpf & Baudonniere (1993)
18-20	42%	Amsterdam (1972)
18-20	42%	Johnson (1982)
19	55%	Vyt (2001)
20	74%	Harel et al. (2002)
21	63%	Lewis & Brooks-Gunn (1979)
21-22	33%	Asendorpf & Baudonniere (1993)
21-23	50%	Johnson (1982)
18-24	75%	Brooks-Gunn & Lewis (1984)
18-24	81%	Bertenthal & Fischer (1978)
19-24	52%	Schulman & Kaplowitz (1977)
21-24	63%	Amsterdam (1972)
24	66%	Lewis & Brooks-Gunn (1979)
24-26	33%	Johnson (1982)
24-25	58%	Asendorpf & Baudonniere (1993)
27-28	67%	Asendorpf & Baudonniere (1993)

Note. MSR = mirror self-recognition.

Mirror test úspěšně zvládnou i další druhy, např. delfíni, prasata, sloni, straky (*Pica pica*) nebo dokonce ryby (*Labroides dimidiatus*).

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Jednání ve vědě a etice

Věda

- Věda se systematicky zabývá poznáváním přírody a přírodních zákonů.

- Věda se zabývá fakty (co je).

- **Otázka:** Jak vytvořit fyziologický roztok?

Etika

- Etika se zabývá soužitím mezi lidmi.

- Etika se zabývá hodnotami (co by mělo být).

- **Otázka:** Je přípustné, aby lékař lhal svému pacientovi?

- Etické termíny: správný, špatný, dobrý, zlý.

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

MORÁLKA A ETIKA

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Morálka („první řád“)

- **Morálka** = jednání podle společenských norem (např. pravidel nebo zákonů) se schopností rozlišovat správné od špatného.
- Zvířata nejednají vědecky, ba ani morálně.

Když Bůh stvořil Adama, zašeptal mu prý do ucha: „Ve všech souvislostech jednání rozpoznáš pravidla. Až přestaneš rozpoznávat pravidla, budeš chodit po čtyřech“ (Sellars, 1980).

J. Social Biol. Struct. 1982 5, 353–360

DOBRO

Order without law

Jane Goodall

Codes that regulate behavior of non-human animals depend more on learning as the brain of the animal becomes more complex. Chimpanzee brains are more similar to human brains than those of any other known animals. Chimpanzees maintain social order by postures, gestures and calls; among the most important of which is a sequence of aggression, submission and reassurance. At puberty young males find a place in the dominance hierarchy by relying on strength and intelligence, specifically with charging displays and challenges directed first to females, then to the lower ranking males, then rising through the ranks. Some are seriously wounded. There are three types of 'possession': territories; females and young; and things gathered, found or made. The 'owner' must be prepared to defend all. Examples of killing and cannibalism of infants are given; males responded to the mothers' calls for help, but no sanctions against the killers were observed.

Might is right

High ranking Fifi and low ranking Gilka squabble over food. Fifi attacks Gilka who screams, withdraws, then holds out her hand, which Fifi touches. Both resume feeding. Suddenly Gilka screams and flies at Fifi, hitting her. This coincides with the arrival of Gilka's eldest brother who stands, hair bristling. Now it is Fifi who retreats, screaming.

- Pouze lidé jsou ponořeni do „nomosféry“, světa norem, o nichž často ani nevíme (Delannéy, 2010).

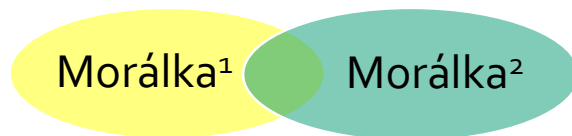
2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Dva významy morálky

- **Morálka¹** = dodržování *vnějších* standardů a norem.
- **Morálka²** = soulad s vlastním svědomím*, tzn. *vnitřními* morálními zásadami.

* Instinkt, nedobrovolný a neodolatelný impuls v naší přirozenosti, který nás nutí vynášet nad našimi činy soudy se silou zákona a navštěvuje nás s vnitřní bolestí, když konáme zlo, a s vnitřním potěšením, když konáme dobro (Kant, 1963).

**Autokratická
společnost**

**Ideální demokratická
společnost**

Pravidla nejsou důležitá sama o sobě, ale proto, že slouží k legitimizaci, sankcionování a podpoře určitého jednání, které je nezbytné pro fungování a přežití kultury (Kurtines, 1990).

Zdroj: Lind, 2019.

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Neoddělitelné aspekty jednání v morální oblasti

Morální orientace

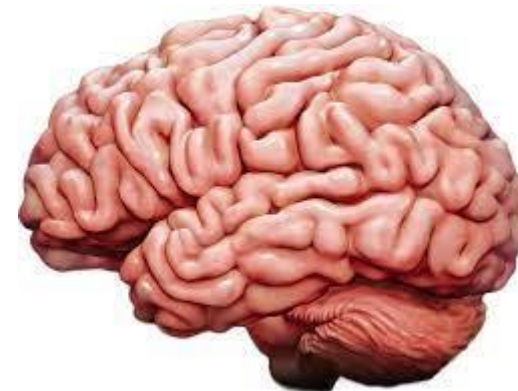
Toužíte být dobrými? (většina ano)

© dak

Morální kompetence

Jednáte vždycky tak dobře, jak zamýšlíte? (většinou ne)

Morální orientace - šest stádií morálního vývoje

Chlapci a dívky mohou hovořit jiným morálním hlasem (Gilligan, 1982).

Heinz Dilemma

6. Univerzální etické principy

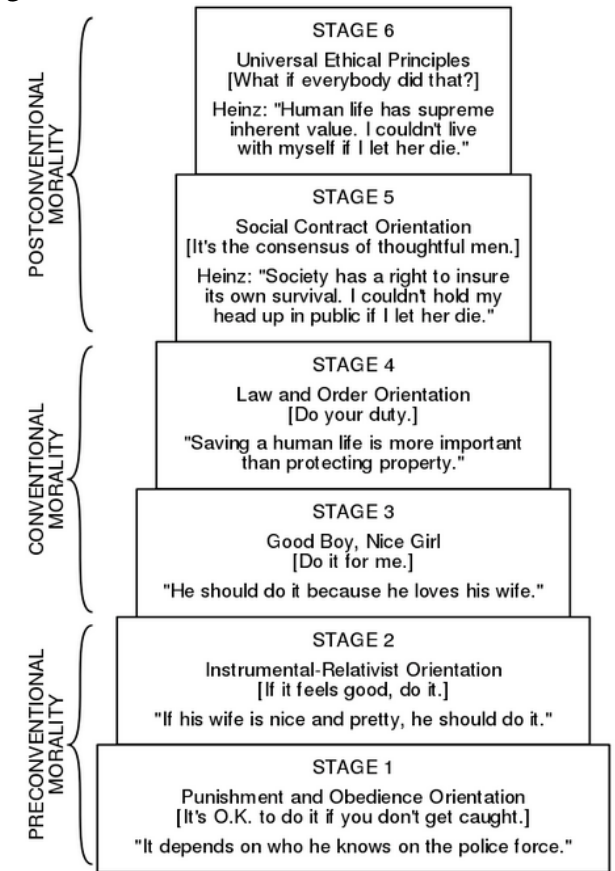
5. Společenská smlouva

4. Autorita a udržování společenského řádu

3. Mezilidská shoda a konformita

2. Vlastní zájem

1. Poslušnost a trest

Kohlberg's Model of Moral Development

Zdroj: Kohlberg, 1984.

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Morální kompetence

- **Morální kompetence** = schopnost řešit problémy a konflikty výhradně úvahou a diskusí, bez použití násilí a lsti nebo podřízení se autoritě (Lind, 2019).

- Morální kompetenci lze u ostatních vidět jen tehdy, když řeší nějaké (etické) dilema.

1) Lidé se zpravidla liší s ohledem na svou morální kompetenci.

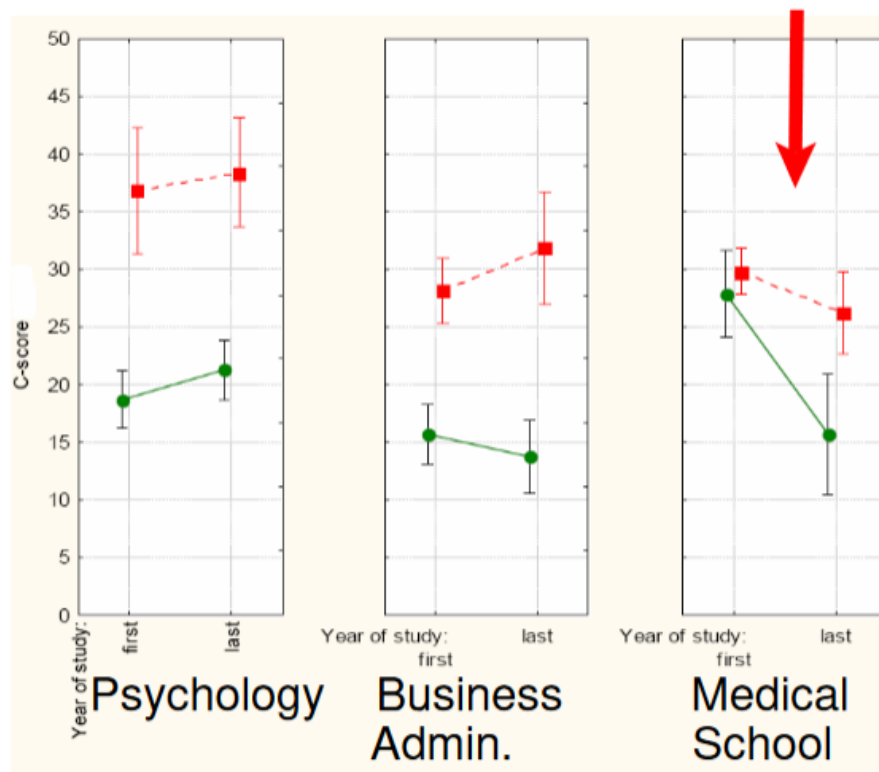
2) Morální kompetenci lze měřit (např. *Moral Competence Test* na škále C = 0 až 100).

- Vězni v Německu mají nízkou morální kompetenci (Hemmerling, 2014);
- Při vyšší morální kompetenci participantů dodrželi slib spíše a zaslali vyplněný test poštou (Krebs & Rosenwald, 1977).
- Při vyšší morální kompetenci lidé spíše odolají amorálním příkazům (Kohlberg, 1984).

Morální kompetence - srovnání

Moral Regression in Medical Education

Sample:

German/Swiss and Brazilian university students; N= 1153

First year and last year of university study

Finding: Effect size (medical ed.)
-3.0 (Germany, Switzerland)
- 11.0 (Brazil)

Source: Schillinger (2006).

● Brazil
■ German-sp.

Cohenovo *d*

d = 0,20 malý efekt
d = 0,50 střední efekt
d = 0,80 velký efekt

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Morální kompetence českých studentů 2022/2023 (N=1129)

Zielina et al. *BMC Medical Ethics* (2024) 25:73
<https://doi.org/10.1186/s12910-024-01073-5>

BMC Medical Ethics

RESEARCH

Open Access

Exploring moral competence regression: a narrative approach in medical ethics education for medical students

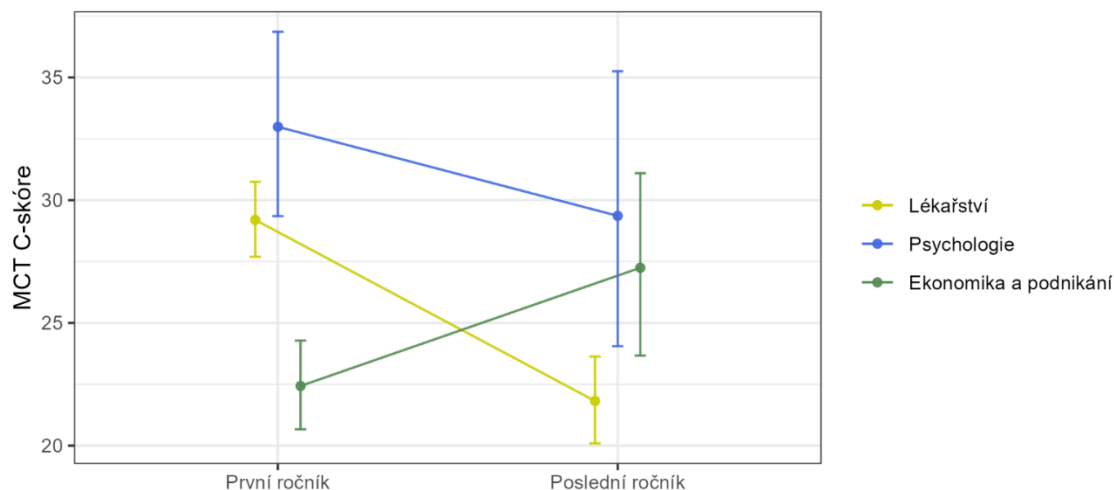
Martin Zielina^{1*}, Jaromír Škoda^{1,2}, Kateřina Ivanová², Daniel Dostál³, Lubica Juríčková², David Anthony Procházka⁴,
Barbora Straka^{1,5} and Adam Doležal¹

Abstract

Background Studies from different countries report a stagnation or regression of moral competence in medical students between the first and the last year of their studies, and the value of various educational interventions remains uncertain.

Methods We used Moral Competence Test (MCT) to measure C-scores of moral competence to determine the change in the MCT C-scores between the first- and the fifth-year medical students from two medical schools in the Czech Republic in the academic year 2022/2023 and to analyze factors associated with the C-scores (observational study). In addition, for the first-year students, we compared the results of the MCT before and after an intervention in medical ethics curriculum (interventional study). We used a cross-sectional and descriptive design for the observational study. Students completed the MCT, consisting of two moral dilemmas (Worker's Dilemma and Doctor's Dilemma), the results measured by the C-score, which represents moral competence.

Results In total, 685 students participated in the observational study. Objective 1: based on the analysis of the C-score, we observed a decrease in moral competence between the first and the fifth-year medical students ($p < .001$). Objective 2: we did not observe a statistically significant effect of gender ($p = .278$), or self-rated religiosity ($p = .163$). Objective 3: in the interventional study, 440 students participated in the pretest and 422 students participated in the posttest. The test of statistical significance found no improvement in students' moral competence after the intervention ($p = .253$).

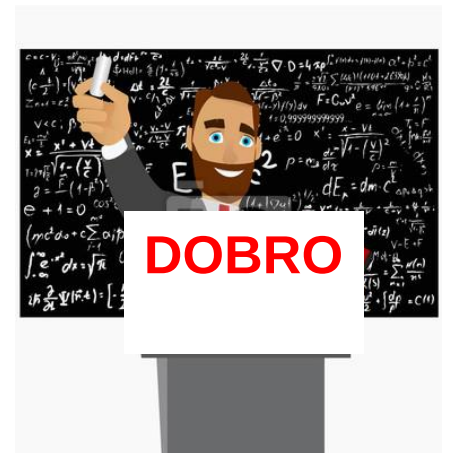
2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Etika („druhý řád“)

- **Etika** = disciplína (praktická filosofie) zdůvodňující jednání na základě *morálních principů* směřujících k *dobru*.

Morální principy = např. principialismus v bioetice (respekt k autonomii pacienta, non-maleficence, beneficence a spravedlnost) NEBO normativní etika (etika ctnosti, deontologie, konsekvencionalismus).

Aplikace morálních principů do klinického rozhodování může v jednotlivých případech přinášet problémy, např. u jinak zdravého pacienta, u něhož se vyvine zápal plic, by princip beneficence mohl zdůvodňovat zavedení intravenózní linky k podání antibiotik. U pacienta, který je před nevyhnutelnou smrtí v důsledku pokročilého nádorového onemocnění, by však stejný princip mohl vést proti stejnému zákroku z toho důvodu, že je invazivní a zbytečný (Talbot, 2012).

Dobro a naturalistický omyl

- G. E. Moore (1873-1958) formuluje „naturalistický omyl“ (*naturalistic fallacy*):
- **Jednoduché vs. komplexní pojmy** (např. **žlutá** vs. *slunečnice*);
- Komplexní pojmy se dají definovat prostřednictvím jednoduchých (např. *slunečnice* je velký úbor se **žlutými** jazýčkovitými květy vyrůstající na konci stonku).
- **„Dobrý“ je jednoduchý pojem** (x užitečný, rozumný, prospěšný, k přežití atd.).

Naturalistický omyl

„Je možné, že všechny věci, jež jsou dobré, jsou ještě něco jiného, tak jako všechny věci, jež jsou žluté, vyvolávají určité světelné vlnění. A je jisté, že etika chce objevit, které jsou tyto vlastnosti, jež náleží všem věcem, jež jsou dobré. Ale velmi mnozí filosofové si mysleli, že když uvádějí tyto jiné vlastnosti, fakticky definují 'dobré', že tyto vlastnosti ve skutečnosti nejsou 'jiné', nýbrž znamenají absolutně a úplně totéž co dobrota. Tento názor bych chtěl označit jako 'naturalistický omyl'“ (Moore, 1922, 10).

Naturalistický omyl

- Podle Moora dobro nelze definovat (neobsahuje žádné „přirozené“ části);
- Uvádět, co je dobro na příkladech dobrého jednání v bioetice, je jako vysvětlovat nevidomému, co je **žluté** na příkladech **žlutých věcí** (přesto to může být užitečné).

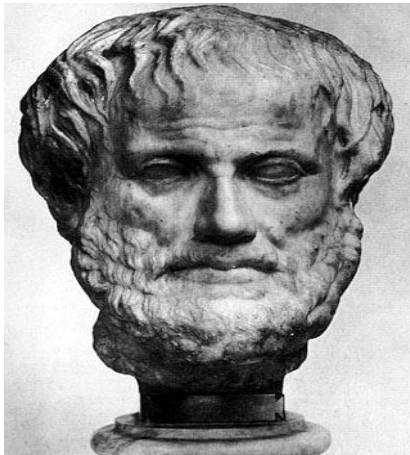

Zdroje etického myšlení

Jedna z nejstarších definic etiky:

„Ctnost mravní (ἠθικὴ ´éthiké´) vzniká ze zvyku, odtud obdržela i jméno, které se jen málo odlišuje od slova zvyk (ἔθος ´ethos´).“

Aristotelés, *Nic. Eth.* 1103a17 an.

Základní pojmy etiky

- **Mravnost** – míra naplňování norem jednání (tj. morálky).
- **Morálka** (z lat. *mos*, mrav, zvyk, obyčej) – souhrn aktuálních pravidel jednání (vnitřní i vnější normy); „*první řád*“
- **Etika** – praktická filosofická disciplína, která zdůvodňuje jednání na základě morálních principů směřujících k dobru; „*druhý řád*“
 - *Normativní etika* (etika ctnosti, deontologie, konsekvencialismus).
- **Etiketa** – vyžadovaná pravidla jednání od konkrétního jednotlivce v konkrétní situaci (např. prezidentská návštěva cizího prezidenta).

Morálka a etika

Morální a etický mohou být synonyma, ale důsledně vzato se morálka týká praktických otázek prvního řádu, zatímco etika teoretických otázek druhého řádu.

Která z následujících otázek patří do prvního a která do druhého řádu?

- (i) Je reprodukční klonování morálně přijatelné?
- (ii) Měli by mít drogově závislí povoleno používat IVF?
- (iii) Jak můžeme vědět, že daný morální soud je pravdivý?
- (iv) Měly by klinické studie probíhat podle různých pravidel v rozvinutých a nerozvinutých zemích?
- (v) Může být někdy správné zabít nevinného člověka?
- (vi) Co dělá morální soud pravdivým nebo nepravdivým?
- (vii) Je morálně přípustné zlikvidovat embrya s genem pro Huntingtonovu chorobu?
- (viii) Jaké důkazy můžeme uvést pro tvrzení, že je něco správné nebo špatné?
- Zdroj: Talbot (2012).

Morálka a etika

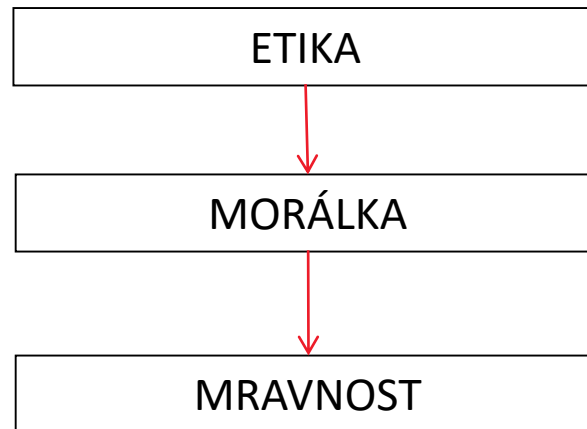
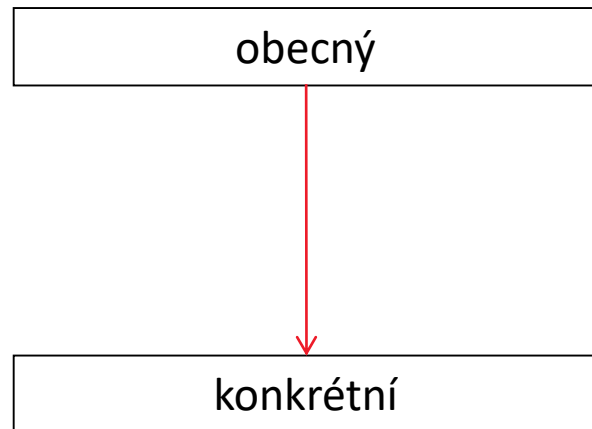
Morální a etický mohou být synonyma, ale důsledně vzato se morálka týká praktických otázek prvního řádu, zatímco etika teoretických otázek druhého řádu.

- (i) Je reprodukční klonování morálně přijatelné?
- (ii) Měli by mít drogově závislí povoleno používat IVF?
- (iii) Jak můžeme vědět, že daný morální soud je pravdivý?
- (iv) Měly by klinické studie probíhat podle různých pravidel v rozvinutých a nerozvinutých zemích?
- (v) Může být někdy správné zabít nevinného člověka?
- (vi) Co dělá morální soud pravdivým nebo nepravdivým?
- (vii) Je morálně přípustné zlikvidovat embrya s genem pro Huntingtonovu chorobu?
- (viii) Jaké důkazy můžeme uvést pro tvrzení, že je něco správné nebo špatné?
- Zdroj: Talbot (2012).

Klíč: první řád: (i), (ii), (iv), (v), (vii); **druhý řád (iii), (vi), (viii).**

Vztahy základních etických pojmů

NORMATIVNÍ ETIKA

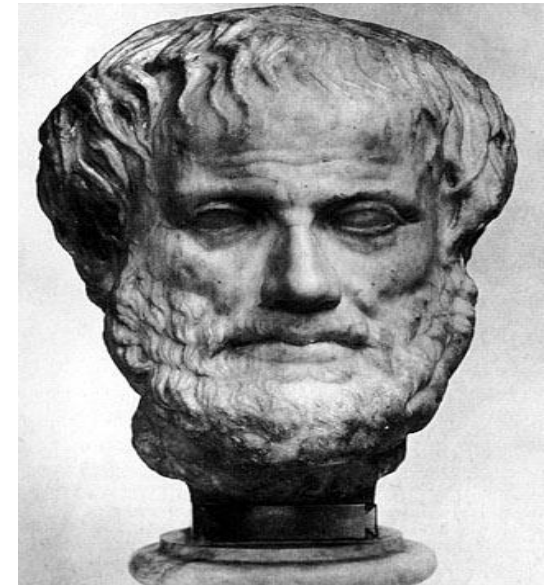
Normativní etika

- Posuzování a zdůvodňování jednání dle normy (dobré vs. špatné);
- Dělení:
 - Etika ctnosti (Aristotelés);
 - Konsekvencialismus (J. Bentham);
 - Deontologie (I. Kant);

Etika ctnosti

- **Základní princip:** etickým principem se stávají hodnoty (ctnosti) zastávané nositelem.
- **Důraz:** dobrý charakter;

Aristotelés

Etika ctnosti

- Navzdory svému strachu hasič usoudí, že když znovu vběhne do hořícího domu, může zachránit dítě, aniž by se sám zranil. Pustí se do akce. Bohužel se mu nepodaří dítě zachránit a sám se při tom zraní.
- Podle etiky ctnosti hasič jedná na základě své **odvážnosti** (tj. *ctnosti*), a proto je to správné jednání, i když nedopadlo dobře.

Zdroj: Talbot, 2012.

Etika ctnosti

- Konkurenční společnost nabídne chudé vědkyni peníze, aby se podělila o podrobnosti své práce. Vědkyně ví, že tyto podrobnosti se brzy dostanou na veřejnost, takže přijmout peníze by nezpůsobilo žádnou škodu. Přesto nabídku odmítne, protože nemůže zradit svou společnost.
- Podle etiky ctnosti vědkyně jednala na základě **loajality** (tj. *ctnosti*), a proto je to správné jednání, i když jedná proti svým zájmům.

Zdroj: Talbot, 2012.

2. LÉKAŘSKÁ FAKULTA
UNIVERZITA KARLOVA

Etika ctnosti

- Nezaměstnaný biolog se účastní pohovoru o práci svých snů. Pohovor probíhá dobře, dokud nezjistí, že společnost je financována křesťanskou organizací, která očekává, že zaměstnanci budou křesťané. Přestože by mu to prošlo, kdyby tvrdil, že je křesťan, biolog nechce lhát, a tak o práci přijde.
- Podle etiky ctnosti biolog jedná správně, protože jedná na základě **upřímnosti** (tj. *ctnosti*).

Zdroj: Talbot, 2012.

Deontologie

- **Základní princip:** etické jednání je takové, které je v souladu s formulovanými zásadami, které si vytváří každý sám s ohledem na to, aby platily všeobecně a neškodily jiným.
- **Důraz:** dodržování všeobecně platných norem;

Deontologie

- Lékař zachrání život sedmi svým umírajícím pacientům tím, že šetrně zabije zdravého tuláka a jeho orgány použije pro transplantace, které jeho pacienti potřebují.
- Podle deontologie je špatné zabít tuláka, a to i v tom případě, že by se mělo jednat o šetrné zabití, příp. záchranu sedmi jiných životů.

Zdroj: Talbot, 2012.

Deontologie

- Vládní úředník, který se zoufale snaží zabránit potravinové krizi a věří, že strach z geneticky modifikovaných potravin je přehnaný, nařídí svým podřízeným, aby odstranili etikety a distribuovali geneticky modifikované potraviny jako potraviny, které nejsou geneticky modifikované.
- Podle deontologie je špatné lhát lidem, aby udělali něco proti svému přesvědčení, byť se můžeme domnívat, že se jedná o chybné přesvědčení a pouze lež jim může zachránit život.

Zdroj: Talbot, 2012.

Konsekvencionalismus neboli utilitarismus

- **Základní princip:** účel světí prostředky.
- **Důraz:** důsledek jednání;

Jeremy Bentham
(1748 - 1832)

Konsekvenacionalismus

- Pacient s nevyléčitelnou a bolestivou nemocí si zoufale přeje zemřít. Jeho rodina je vyčerpaná a prosí lékaře, aby mu pomohl. Lékař mu podá dávku morfia s úmyslem ho zabít.
- Konsekvenacionalisté by argumentovali, že doktor jednal správně, když pomohl pacientovi zemřít, i když obecně platí, že je špatné zabíjet lidi.

Zdroj: Talbot, 2012.

Konsekvencionalismus

- Vysoce postavený důstojník, který ví, že nepřítel zaútočí na určitý hotel, řekne řediteli hotelu, aby hotel uzavřel z důvodu epidemie otravy jídlem. Ředitel tak učiní.
- Konsekvencionalisté by považovali toto jednání za správné, i když je lhaní obvykle špatné. Někdy se totiž stává, že mohou nastat katastrofické konsekvence, když se nelže, jako je tomu v tomto případě.

Zdroj: Talbot, 2012.

Konsekvenacionalismus

- Otec, který ví, že jeho nezaměstnaný syn trpí depresemi, ho nutí pracovat v rodinné firmě, aby znovu získal sebevědomí.
- Konsekvenacionalisté zpravidla nepovažují za správné lidi k něčemu nutit, ale akceptují to, když toto přinucení přináší lepší důsledky.

Zdroj: Talbot, 2012.

Vzájemné srovnání normativních etik

OpenLearn

TO LIE
OR
NOT TO LIE?

A lie's a lie, right?

But what if it wasn't that simple?

This game invites you to think about your moral responses to different types of lies through four case studies. How do your views match those of the major philosophers.... and which lies are worse than others?

To lie or not to lie?

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Zcela akceptovatelná

Úplně neakceptovatelná

ZÁVĚR

K čemu je morálka a etika?

- K předcházení **konfliktům**;
- Jednání na základě vnitřních a vnějších norem („**první řád**“).
- Zohledňování morálních principů jednání usnadňuje jejich zdůvodňování a umožňuje zhodnocení toho, zda toto jednání směřuje spíše k dobru („**druhý řád**“).
- Prevence **proti tunelovému vidění**, tzn. vždy může existovat více alternativ volby než se zdá na první pohled;
- Identifikace **strategií jednání** (resp. normativních etik).

SHRNUTÍ

Shrnutí

- Téměř neustále činíme rozhodnutí, a to i v případě dojmu, že jsme žádnou volbu neučinili (i to je volba!);
- Výhodnější je aktivně volit alternativy (tzv. **proaktivita**) než pasivně přistupovat k rozhodování (tzv. **prokrastinace**).
- Volba možností jednání by měla probíhat v souladu s pravidly (**morálka**) a měli bychom být schopni zdůvodnit, že je toto jednání morálně správné (**etika**).
- Jednání jednotlivých lidí se může radikálně lišit i v maličkostech, tzn. pravděpodobnost **vzájemné domluvy** (= totožné rozhodnutí více aktérů) zvyšuje povědomí o normativní etice.

Literatura

- Amsterdam, B. (1972). Mirror self-image reactions before age two. *Developmental Psychobiology* 5, 297–305.
- Aristotelés (1996). *Etika Níkomachova* (přel. A. Kříž). Petr Rezek.
- Bard, K. A., Todd, B. K., Bernier, Ch., Love, J., & Leavens, D. A. (2006). Self-Awareness in Human and Chimpanzee Infants: What is measured and what is meant by the mark and mirror test?. *Infancy* 9(2), 191–219.
- Bentham, J. (2011). *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Bottom of the Hill Publishing.
- Delanney, D. (2010). *The Spatial, the Legal and the Pragmatics of World-Making. Nomospheric Investigations*. Routledge.
- Eurostat (2012). *The Values of Europeans*. Standard Eurobarometer 77.
- Gallup, G. G., Jr. (1970). Chimpanzees: Self-recognition. *Science* 167, 86–87.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- Goodall, J. (1982). Order without law. *Journal of Social and Biological Structures* 5(4), 353–360.
- Hemmerling, K. (2014). *Morality behind bars: an intervention study on fostering moral competence of prisoners as a new approach to social rehabilitation*. Dissertation. Peter Lang.
- Horáková, N. (2005). Co je pro nás v životě důležité?. *Naše společnost* 2, 8–12.
- Kant, I. (1963). *Lectures on Ethics* (trans. L. Infield). Harper & Row.
- Kant, I. (1976). *Základy metafyziky mravů* (přel. L. Menzel). Svoboda.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development, Vol. II, The psychology of moral development*. Harper & Row.
- Krebs, D. L., & Rosenwald, A. (1977). Moral reasoning and moral behavior in conventional adults. *Merrill Palmer Quarterly* 23, s. 77–87.
- Kurtines, W. M. (1990). *Moral education from the perspective of psychosocial theory*. Paper presented at the Annual Conference of the Association for Moral Education, Notre Dame.
- Lind, G. (2019). How to teach moral competence. Logos Verlag Berlin.
- Moore, G., E. (1922) *Principia Ethica*. Cambridge University Press.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- Sellars, W. (1980). „Language, Rules and Behavior“. In Jeffrey F. Sicha (ed.), *Pure Pragmatics and Possible Worlds. The Early Essays of Wilfrid Sellars*, Atascadero, CA: Ridgeview.
- Schillinger, M. (2006). *Learning environment and moral development: How university education fosters moral judgment competence in Brazil and two German-speaking countries*. Shaker Verlag.
- Singer, P. (ed.) (1991). *A Companion to Ethics*. Blackwell Reference.
- Singer, P. (2008). *Practical ethics*. 2. vyd. Cambridge University Press.
- Störig, J. H. (2000). *Malé dějiny filosofie*. Karmelitánské nakladatelství.
- Talbot, M. (2012). *Bioethics: an introduction*. Cambridge University Press.
- The Inglehart-Welzel World Cultural Map - World Values Survey 7 (2020) [Provisional version]. Zdroj: <http://www.worldvaluessurvey.org/>.

